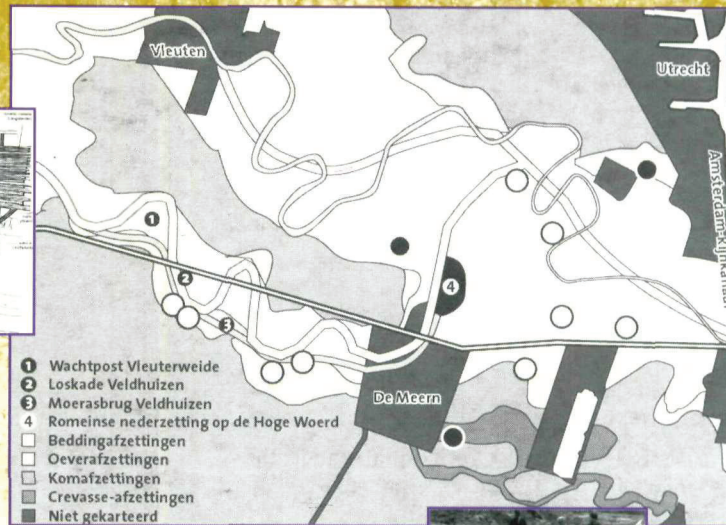
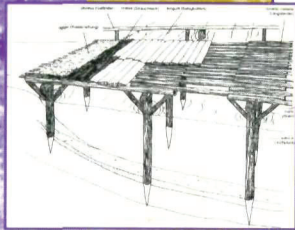


# Westerheem

*tijdschrift voor de Nederlandse archeologie*

jaargang 51 • nr. 1 • januari 2002



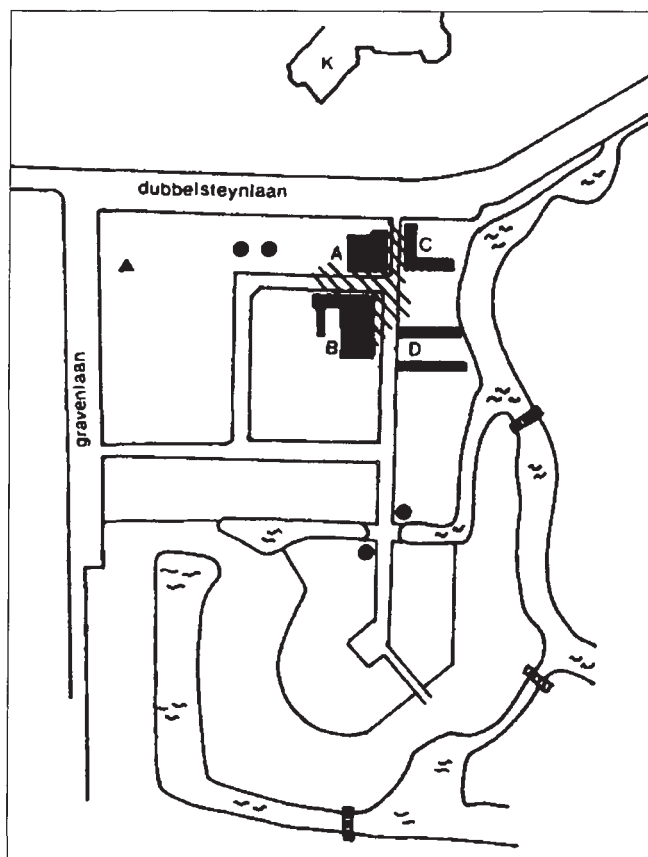
AWN

# Het verdronken dorp Cruyskerck c.q. Erkenstrudenkerke gevonden

Cees van der Esch en Taco Groeneveld<sup>1</sup>

## Inleiding

In juni 1990 is door de ROB onder leiding van W.A.M. Hessing met hulp van de AWN-afdeling Lek- en Merwestreek een opgraving uitgevoerd op het voormalig sportveld van de vereniging M.O.K. in Dubbeldam, waar een nieuwe villawijk zou gaan verschijnen (afb. 1). Archeologische resten waren hier niet voorzien.



Afb. 1. De huidige nieuwbouwwijk langs de Dubbelsteynlaan West te Dubbeldam. Op het overzicht de ligging van de opgravingsputten A, B, C, D en de huidige kerk K, de gereconstrueerde ligging van het middeleeuwse kerkhof (arcering) en de locatie van de nederzettingenvondsten (zwarte stippen) en de middeleeuwse afvoergoten (driehoekje). Tekening W.A.M. Hessing.

Taco Groeneveld, die in de buurt woonde, volgde het eerste graafwerk voor de riolering, waarbij al spoedig menselijke botten werden geraakt. In overleg met Cees van der Esch werd besloten de volgende morgen een nader onderzoek in te stellen. Het bleek geen loos alarm, ook nu werden weer skeletdelen naar boven gehaald. Even werd nog getwijfeld aan de ouderdom van de begravingen. Toevallig staat namelijk de huidige twintigste-eeuwse kerk van Dubbeldam precies aan de andere kant van de Dubbelsteynlaan en een relatie daarmee was natuurlijk mogelijk. Door de circa 1,80 m. schone afzettingen boven de begravingen was een middeleeuwse begraafplaats echter waarschijnlijker. De vondst van een grote eiken boomstamkist onder de voor het merendeel planken kisten was voor de ROB doorslaggevend om aanvullend onderzoek te plegen.<sup>2</sup>

## Ligging en voorgeschiedenis

Het huidige Dubbeldam is nog geen vier eeuwen oud. Het middeleeuwse Dubbeldam, waarvan de oudste vermelding uit 1270 dateert<sup>3</sup>, lag enkele kilometers westelijker, pal ten zuiden van Dordrecht. In 1421 maakte de Sint Elisabethsvloed het polderland van de toenmalige Grote Waard, waarin naast het oude Dubbeldam nog tal van andere dorpen en gehuchten lagen, onbewoonbaar. Na de ramp was het gebied van Geertruidenberg tot de Merwede en van Strijen tot de afgedamde Maas bij Heusden veranderd in een onafzienbare watervlakte.

Oorspronkelijk bestond het gebied voornamelijk uit bosveen, doorsneden door enkele rivieren waarlangs in het oosten reeds in de Vroege Middeleeuwen kleine ontginningskernen ontstonden. Na de ontginningen werden



in de dertiende eeuw een aantal rivieren afgedamd en de dijken rond de kleine waarden met elkaar verbonden. Deze eerste grote waterstaatkundige werken zijn tussen 1200 en 1300 uitgevoerd.<sup>4</sup> Sindsdien spreken we van de Grootte of Zuidhollandse Waard. Van enkele dorpen in de Grootte Waard stamt de eerste vermelding reeds uit de negende en tiende eeuw, maar de meeste worden pas voor het eerst genoemd in de twaalfde en dertiende eeuw.<sup>5</sup>

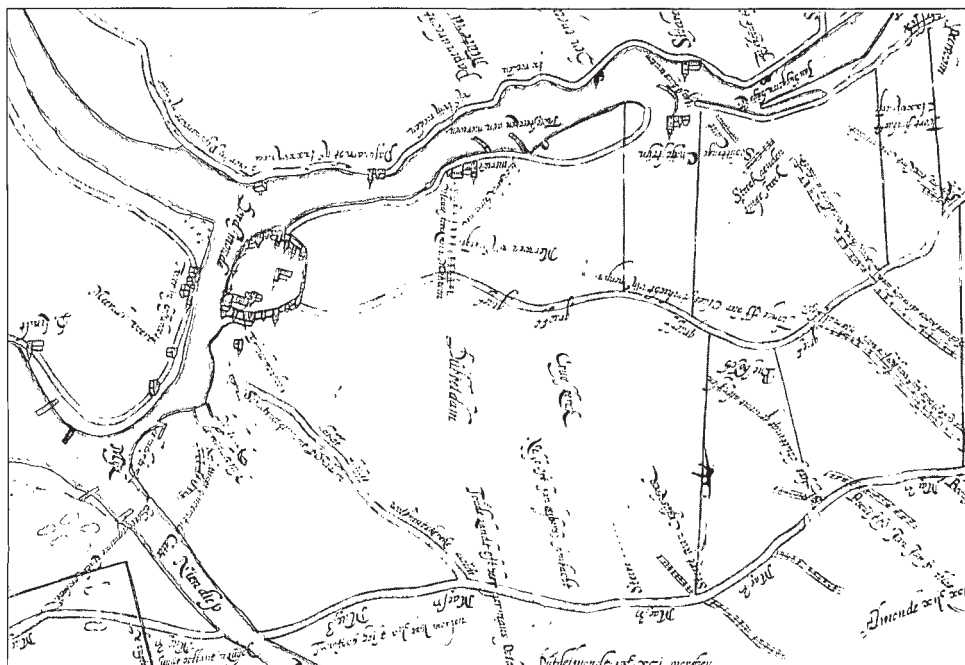
Darinkdelven en selnering (het maken van consumptiezout uit met zeewater verzadigd veen) waren hier een belangrijke bron van inkomsten. Begonnen als kleinschalige afgravingen, groeide dit in de loop van de tijd uit tot georganiseerde commerciële ontgronding, die tot gevaarlijke situaties leidde. Ondanks verbodsbepalingen om in de nabijheid van dijken te graven, bleek met name de lucratieve selnering nauwelijks in te perken. Het verzwakte toezicht op het dijkonderhoud door de politieke strubbelingen binnen het graafschap Holland en tussen Holland en Brabant in de veertiende eeuw en het begin van de vijftiende eeuw, ver-

grootte het gevaar. Of dit de hoofdoorzaken waren of dat meer algemene fysisch-geografische omstandigheden, zoals bodemklink en stijging van het waterpeil een grote ramp in de Nederlandse delta onvermijdelijk maakten, is nog een punt van discussie.<sup>6</sup> In elk geval worden sinds de tweede helft van de veertiende eeuw regelmatig dijkbreuken in de Grootte Waard gemeld. De genadeslag kwam echter in de onheilspellende nacht van 18 op 19 november in 1421. Niemand zal vermoeden hebben dat het water deze keer niet meer zou wijken. De welvarende streek veranderde in een binnenzee.<sup>7</sup>

### Archeologische resten in de Grootte Waard

Na de ramp bleven in de Grootte Waard zuidoostelijk van Dordrecht waarschijnlijk nog slechts drie stenen gebouwen gedeeltelijk boven water zichtbaar: De kasteelruïne van het Huis te Merwede aan de Merwede bij Dordrecht, het kasteel Crayenstein aan de Merwede in het oude Sliedrecht en het Huis te Dubbeldam (ook wel het Blauwhuis genoemd) in het oorspronkelijke Dubbeldam aan de Dubbel (afb. 2).

Afb. 2. Detail van een manuscriptkaart uit omstreeks 1550 met de limietscheidingen en de ligging der visserijen in de verdrinken waard, de oriëntatie is zuid-noord. (ARA, VTH 1903C)



Van de middeleeuwse bewoningssporen wordt weinig teruggevonden omdat ze onder meters dikke afzettingen van na 1421 begraven liggen. Buiten de oude Dordtse stadskern heeft er in dit gebied nog geen grootschalig onderzoek plaatsgevonden naar bewoningsresten van voor de ramp. De oudste opgraving is die van het Huis te Merwede in 1943.<sup>8</sup> Daarnaast zijn er naspeuringen geweest naar onder andere het zuidelijk van de Merwede gelegen oudste Sliedrecht<sup>9</sup> en het verdronken dorp Houweningen.<sup>10</sup> In 1966 werd in de Brabantse Biesbosch bij de Spieringsluis baksteen, hard- en kalksteen opgehaald met een zandzuiger. In het verslag over deze vondsten duikt de naam Erkentrudenkerke op, het dorp dat in ons betoog een centrale plaats zal gaan innemen. Bij de vondst uit 1966 moeten we echter eerder aan Almonde of Dubbelmonde denken, verdronken dorpjes die op de zuidoever van de Maas hebben gelegen.<sup>11</sup> Is de vondst van de noordoever afkomstig, dan is Almsvoet waarschijnlijker. Bij ander graafwerk buiten de Dordtse stadskern worden, voor zover bekend, maar weinig zaken van vóór 1421 aangetroffen. Zo nu en dan duiken wel meldingen op van een gevonden menselijk geraamte in een polder of griend. In het land van Heusden en Altena zijn archeologische vondsten veel talrijker.<sup>12</sup>

Het is echter pas de vierde maal dat er grafkisten in de verdronken Groote Waard zijn gevonden. In 1764 zou het

zijn gegaan om begravingen behorend bij Leyderkerck, en van de gehuchten Broek en Claes Duyen, en in 1940 van het dorp Weede, dat in het uiterste westen van de Groote Waard nabij Strijen lag.<sup>13</sup>

Deze locaties liggen vooral aan de randzone van de Groote Waard of in de gebieden, die enigszins in de luwte van de doorbraakgeulen hebben gelegen en daarom niet volledig zijn weggespoeld, maar afgedekt door een onder rustiger omstandigheden neergelegd kleisediment.

### De begravingen

Volgens Hessing zijn alle personen op het kerkhof naar christelijk gebruik met het hoofd naar het westen begraven. Priestergraven met het hoofd naar het oosten, zijn niet aangetroffen. De meeste personen waren in kisten begraven. Skeletresten zonder kist lagen in een verspoelde context.

De meeste grafkisten bestaan uit vier ruwhouten planken voor de zijanten en een vijfde als deksel. De bodem bestaat in de meeste gevallen uit slechts acht of tien smalle dwarslatjes (afb. 3). Over het algemeen zijn eenvoudige houtverbindingen toegepast en weinig spijkers gebruikt. De meeste kisten waren van elzenhout, maar voor vijf is essenhout gebruikt.

Naast planken kisten zijn acht boomstamkisten gevonden, vervaardigd uit een gekliefde boomstam waarvan de delen als kist resp. deksel fungeerde. Op deze wijze zijn hier drie volwassenen en vijf kinderen begraven. Voor de volwassenen waren eiken stammen gebruikt, voor kinderen elzen (afb. 4). Boomstamkisten duiden gewoonlijk op een vroege begraafplaats.

Begraven in uitgeholde boomstammen stamt volgens Hessing in NW-Europa al uit de Midden-Bronstijd (circa 1500 voor Chr.) of mogelijk nog eerder. In de Vroege Middeleeuwen was deze begraafwijze het meest populair (vijfde-tiende eeuw).

Afb. 3. Gewone planken kist met bodem van smalle dwarslatjes uit Dubbeldam.





Boomkistgraven uit deze periode zijn zowel aangetroffen in voorchristelijke (rijen)grafvelden, als in en rond de oudste kerken. Na deze bloeiperiode lijkt het gebruik langzaam uit te sterven. Boomstamkisten uit de periode na 1300 zijn in archeologische context niet aangetroffen, al leeft het gebruik in de overlevering nog lang voort. Voor de bewoningsgeschiedenis in de Groote Waard is het belangrijk te weten of de kisten in de negende of in de dertiende eeuw gedateerd moeten worden. Dendrochronologisch onderzoek aan een van de eiken boomstamkisten

kwam uit op een veldatum tussen 1043 en 1063<sup>14</sup>, hetgeen de hypothese ondersteunt dat de bewoning in dit gedeelte van de Groote Waard al in de elfde eeuw kan zijn aangevangen.

*Afb. 4. Boomstamkistje met babyskelet uit Dubbeldam.*

### De menselijke resten

De menselijke skeletresten zijn overgebracht naar het ROB laboratorium en door fysisch antropoloog F.J. Laarman aan een eerste inventariserend onderzoek onderworpen.

In totaal zijn 86 skeletten onderzocht, waarvan ongeveer 30% jonger was dan 20 jaar; een percentage dat goed vergelijkbaar blijkt te zijn met een middeleeuws kerkhof in Dokkum (35% onvolwassenen), maar dat duidelijk hoger ligt dan het percentage van deze groep in het voornamelijk dertiende en veertiende eeuwse kerkhof van het Dordtse Minderbroederklooster (11%).<sup>15</sup> Dit kan te maken hebben met het feit dat daar op de eerste plaats (maar niet uitsluitend) de kloosterlingen zelf werden begraven.

Zuigelingen (babies tot circa 1 jaar) lijken in de Dubbeldamse begraafplaats te ontbreken.

Mogelijk zijn deze op een niet onderzocht deel van het kerkhof of daarbuiten begraven.

De door Laarman samengestelde tabellen geven een indruk van de leeftijdsopbouw, het geslacht en de lichaamsomvang van de toenmalige bewoners.

**Tabel 1. Leeftijdsopbouw en geslachtsverdeling in Dubbeldam**

leeftijdsgroep	aantal	in %	mannen	vrouwen
1- 5 jaar	11	13		
5-10 jaar	9	10		
10-15 jaar	3	3		
15-20 jaar	2	2		
20-25 jaar	2	2		
ondet. kind	20	23	13	7
20-40 jaar	15	18	11	4
40-60 jaar	5	6	3	2
ondet. volw.	19	22	4	6
totaal	86	99	31	19

Tabel 2. Lichaamslengten in Dubbeldam in cm.

	aantal	min.	max.	gemidd.	gemidd. CBS1948	gemidd. CBS1987
Vrouwen	17	141	177	158		169
Mannen	26	164	191	173	174	181

De resultaten blijken goed vergelijkbaar met die van het Dordtse Minderbroederklooster (vrouwen gemiddeld respectievelijk 158 en 162 cm, mannen op beide lokaties 173 cm). Hieruit blijkt ook dat de middeleeuwse mens ongeveer hetzelfde postuur had als onze ouders en grootouders. Pas sinds de jaren vijftig van de twintigste eeuw is een sterke groei van de gemiddelde lichaamslengten van mannen en vrouwen ingezet.

#### De bewoningssporen

Voor, tijdens en na de opgraving van het kerkhof zijn door diverse amateurs van de afdeling Lek- en Merwestreek op verschillende locaties in de omgeving meer aanwijzingen voor bewoning gevonden (afb. 1). De vondst van een aantal aardewerkfragmenten en een middeleeuwse munt<sup>16</sup> vormde de eerste aanwijzing voor bewoning van vóór de Sint Elizabethsvloed op het M.O.K.-veld. Bij de aanleg van de riolering werden op tenminste twee locaties met mest gevulde afvalkuilen aangesneden. In de stortgrond werden

fragmenten aardewerk, hout, metaal en wederom een munt (afb. 5) gevonden.

Later werden op twee andere plaatsen nog delen van een houten afvoerleiding of duiker geborgen (afb. 1). Na de ROB-opgraving zijn door AWN-leden nog een groot aantal boringen gezet en is nog een kleine proefsleuf gegraven. Samengenomen valt uit alle waarnemingen op te maken, dat er op tenminste twee plaatsen bewoningssporen aanwezig zijn. Bij de begraafplaats stond een kleine kerk of kapel op waarschijnlijk een verhoging of een smalle dijk. De bewoningssporen zijn waarschijnlijk van eenvoudige boerderijen die eveneens op verhogingen of aan de dijk stonden. Tijdens de aanleg van een nieuwe riolering onder de Dubbelsteynlaan werd iets westelijk van de opgraving een dik pakket humeuze grond aangetroffen die mogelijk het restant vormde van een oude woonheuvel of dijk. Hierin zijn fragmenten van zogenaamd hoogversierd aardewerk gevonden, dat ruwweg tussen 1200 en 1300 gedateerd kan worden. Ook werden op twee locaties zuidelijk van de opgraving fragmenten Pingsdorf, Paffrath en Andenne-aardewerk aangetroffen. Pingsdorf- en Andenne-aardewerk werd tussen circa 1100 en 1300 in grote hoeveelheden naar onze gewesten geïmporteerd. Ook de Paffrathscherven dateren van voor 1300. Daarna komt het productiematig op de draaischijf vervaardigde grijs- en roodbakkende aardewerk in zwang. Aan de hand van deze "vroeg" aardewerkvondsten en één van de aangetroffen muntjes, zal de aanvang van de bewo-



Afb. 5. Zilveren munt van Albrecht van Beieren (1389 - 1404), gevonden op het voormalige M.O.K.-veld in Dubbeldam.



ning mogelijk in de eerste helft van de dertiende eeuw kunnen liggen.

De meeste andere vondsten van het M.O.K.-veld, inclusief de verspoelde vondsten op het kerkhof, stammen uit de veertiende eeuw. Vergeleken met de vondsten uit de Dordtse binnenstad uit dezelfde periode, kunnen we spreken van een laag welstandsniveau. Het aardewerk is van secundaire kwaliteit en de gevonden schoenfragmenten vertonen sporen van regelmatig herstel. Gespen, spelden en andere zaken die in de Middeleeuwen als verfraaiing van de kleding werden gedragen zijn buiten het kerkhof in het geheel niet aangetroffen.

Naast de genoemde mestpakketten duidt ook de vondst van een welhaak (afb. 6) op agrarische activiteit.<sup>17</sup> Een weefgewicht en een spinsteen wijzen op enige eenvoudige huisnijverheid, waarbij ook een gevonden schaar-tje dienst kan hebben gedaan. De bebouwing zal hoogstwaarschijnlijk hebben bestaan uit eenvoudige houten huizen met een dak van stro of riet. Aanwijzingen voor stenen muurwerk zijn niet gevonden. De enkele gevonden bakstenen (formaat 26 x 13 x 7 cm), zijn vrijwel zeker afkomstig van de kapel of het kerkje op de begraafplaats.

### De indentificatie van de bewoningssporen

We zijn nu aangekomen bij het probleem van de identificatie van de nederzetting, waartoe de begravingen en bewoningssporen behoorden. Het weinige kaartmateriaal van vóór 1421 is zo schematisch, dat het aan de topografische reconstructie van de Groote Waard geen wezenlijke bijdrage levert. Een van de oudste afbeeldingen van de situatie rond 1421 is weergegeven op de twee panelen van het altaar van de Wieldrechtenaren. De panelen stammen waarschijnlijk uit circa 1490 en bieden vooral een sfeerbeeld, zonder tot in details betrouwbaar te zijn (afb. 7).<sup>18</sup>

Er rest ons weinig anders dan de vele reconstructiekaarten te raadplegen, die voornamelijk zijn vervaardigd naar



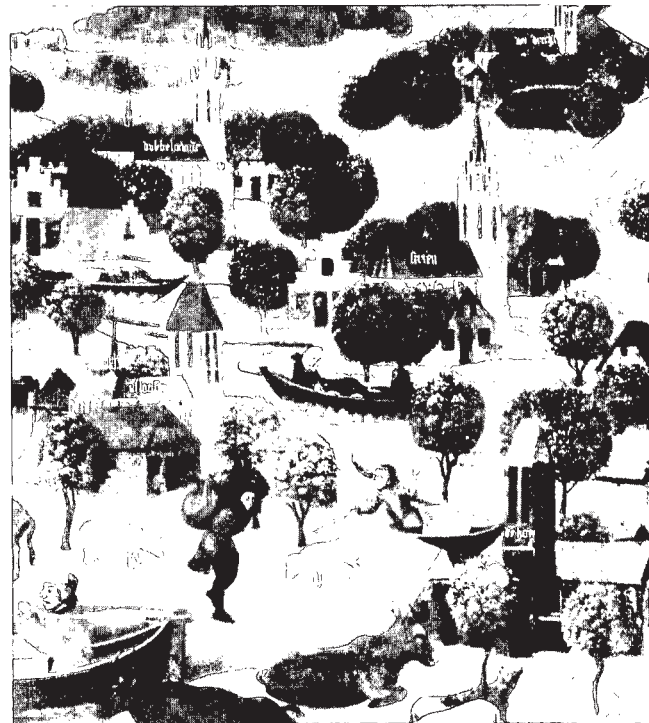
*Afb. 6. Middeleeuws ijzere gereedschap, gevonden op het voormalige M.O.K.-veld.*

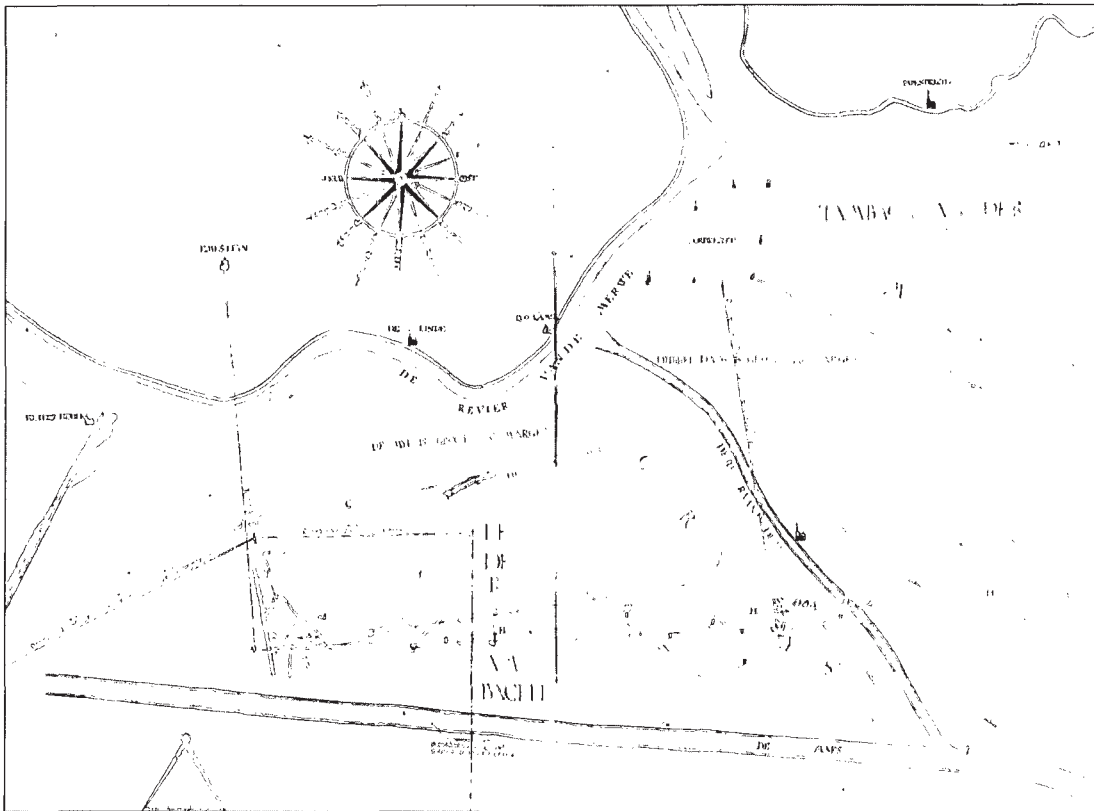
aanleiding van visserijconflicten in de zestiende eeuwse Biesbosch. De rijke visgronden, maar ook de geleidelijke opslibbing van land, boden na de vloed al spoedig nieuwe bestaansmogelijkheden. Velen hadden in het gebied echter nog oude rechten en claimden daarom een deel van de nieuwe inkomsten.

De eerste taak voor de overheid, als arbiter en belanghebbende, was derhalve het reconstrueren van de voormalige waterwegen en de grenzen van dorpen en ambachten (afb. 8).

Voor ons gebied zijn de rivieren Maas en Dubbel (oudste vermelding 1101<sup>19</sup>) en de Graaf (een belangrijke landweg tussen Almkerk en Dordrecht) van be-

*Afb. 7. Detail van het altaarstuk van de Wieldrechtenaren, afkomstig uit de Grote Kerk in Dordrecht. Te zien zijn de diverse dorpen in de Groote Waard ten oosten van Dordrecht. Alloysen (Tolloysen) is hier afgebeeld op de verkeerde oever van de Dubbel.*





Afb. 8. Detail van een manuscriptkaart uit 1609 van een deel van de Groote of Zuidhollandse Waard met de limieten der verdrinken ambachten (ARA, VTH 1911).

lang.<sup>20</sup> Toen de oude Maas met o.a. grondmonsters weer was getraceerd, werden op regelmatige afstand op de bedding bolbakens aangebracht, vastgezet aan zware molenstenen.<sup>21</sup> Het meest oostelijke en westelijke verloop was bij het toenmalige onderzoek waarschijnlijk nog wel zichtbaar. Of de rest overal even nauwkeurig kon worden aangegeven, laten we in het midden. Voor de ligging van het kerkhof is de afsplitsing van de Dubbel uit de Maas van belang. Het baken op dit punt plaatst Teixeira de Mattos op basis van een kaart uit 1609 langs het Noorderdiep in de Nieuwe Haniapolder, nabij de oude Veerweg.<sup>22</sup> Een iets latere kaart plaatst dit tiende bolbaken veel westelijker<sup>23</sup>, wat echter onmogelijk kan corresponderen met deze splitsing. De loop van de Dubbel is op diverse reconstructiekaarten steeds weer verschillend aangegeven. Een meer dan globale indicatie geven deze kaarten dan ook niet.

Bezien wij enige zestiende eeuwse topografische kaarten, o.a. Pieter Sluyter uit 1560 en Jacob van Deventer uit 1565, dan blijken al flinke stukken opgeslibd land boven water te liggen.<sup>24</sup> Deze platen begroeiden met biezen en riet en, na van lage kaden te zijn voorzien, met griendhout. Tal van dergelijke poldertjes werden als eendenkooi ingericht. In 1603 werd met gebruikmaking van de terpen en kaden op de poldertjes een langgerekte sikkelvormige dijk aangelegd, waardoor de polder Oud Dubbeldam ontstond. Een van de weinige overgebleven gebouwen van voor de vloed, het zogenaamde Blauwhuis, stond in de zestiende eeuw midden in deze opwassen.<sup>25</sup> De exacte locatie van dit voormalige Blauwhuis is niet bekend. Ook het huidige stratenpatroon (waaronder de Dubbelsteynlaan) volgen de vroegere loop van de Dubbel maar gedeeltelijk. Uit een beschoeid pad dat tijdens de opgraving zuidelijk van het kerkhof



werd aangetroffen en uit boringen is gebleken dat de Dubbelbedding ten zuiden van de opgraving ligt.<sup>26</sup> Ook de door de A.W.N. gevonden delen van houten afvoerleidingen wijzen op afwatering in zuidwestelijke richting. Met de boringen is de ligging van nederzetting en kerkhof tussen de Dubbel (aan de zuidzijde) en de Graaf (aan de noordzijde) verder onderbouwd.

Langs de Graaf of Grave stond, ruim 1,5 kilometer oostelijk onze locatie, voor 1421 waarschijnlijk het klooster Heysterbach.<sup>27</sup> Het gebied tussen de Dubbel en de Graaf behoorde aan de heren van Tolloysen, die verwant waren aan het geslacht Van de Merwede.<sup>28</sup> Het ambacht zelf stond waarschijnlijk bekend onder verschillende namen en dat heeft in de overlevering nogal verwarrend gewerkt. Verbasteringen als Aleusen of Aloysen komen voor, evenals (op reconstructiekaarten van na 1421) de namen Nesse of Jan Seghers-ambacht Van der Tolne. De (dorps)kern zou Erkentrudenkerke genoemd zijn, maar ook Oudekerke, Thole of Cruyskerck.<sup>29</sup>

Van den Bergh en Van Rheineck Leyssius beweren verder dat in de heerlijkheid Tolloysen ook de dorpen Duple en Thiedradeskerke hebben ge-

legen.<sup>30</sup> Ramaer en Van Rheineck Leyssius voegen daarentegen Cruyskerck en Wolbrandskerke samen tot één en hetzelfde dorp, maar nu gelegen op de zuidoever van de Dubbel en dus in de Tieselenswaard.<sup>31</sup> De verwarring lijkt hiermee compleet.

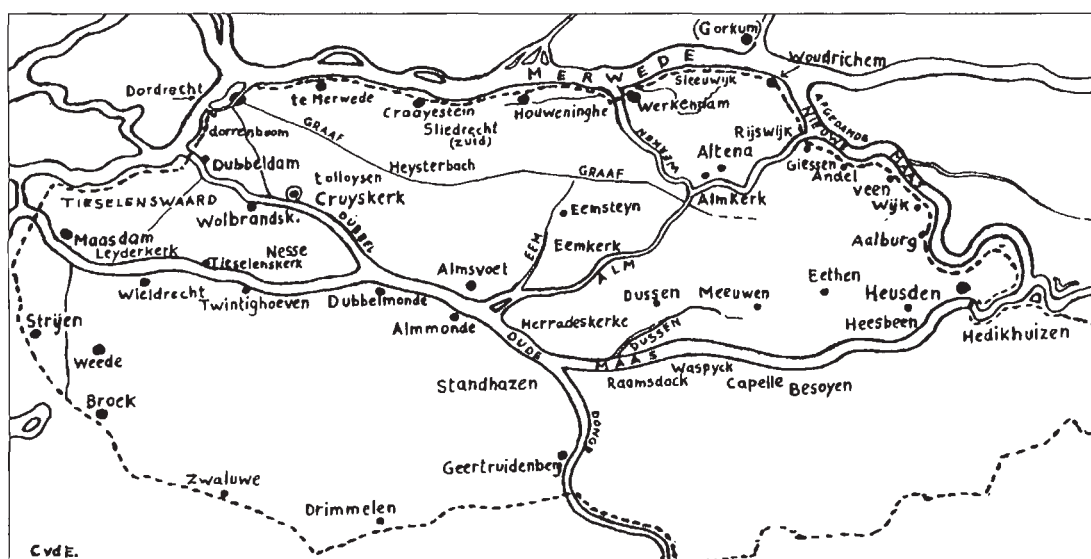
### Cruyskerck c.q. Erkentrudenkerke

Hoewel Ramaer argumenten aanvoert voor zijn stelling dat Cruyskerck en Wollebrandskerke hetzelfde dorp zijn en in de Tieselenswaard gezocht moeten worden, lijkt de mening van Teixeira de Mattos dat Cruyskerck en Erkentrudenkerke één geheel vormden en op de noordoever van de Dubbel lag(en) meer aanvaardbaar.<sup>32</sup>

Om het verhaal niet te lang te maken, vatten we alleen zijn reconstructie samen<sup>33</sup>: het ambacht Tolloysen strekte zich uit van de Dubbel in het zuidwesten en Almvoet in het oosten tot halverwege de Graaf en het ambacht Merwede in het noorden en Dubbeldam (langs de Blekersgracht) in het westen (afb. 9).

In Tolloysen stonden tenminste drie Godshuizen: de kapel nabij de Vuilpoort buiten de ommuring van Dordrecht, die in 1417 "kapel van Tolloysen en Cruyskerck filia" wordt

Afb. 9. Reconstructie van de topografie van de Grootte Waard kort voor 1421, gebaseerd op historische gegevens. Tekening C. van der Esch.



genoemd. Na de vloed van 1452 wordt deze kapel tot parochiekerk van St. Adriaan verheven.<sup>34</sup> Ook de kapel van de Dorren Boom, vermeld in 1317 en eveneens aan de ringdijk gelegen, behoorde aan Tolloysen (afb. 2).<sup>35</sup> Het derde Godshuis zou dan de kapel of kerk van Cruyskerck of Erkentrudenkerke geweest moeten zijn, de moederkerk van de kapel bij de Vuilpoort. De eerste vermelding van Erkentrudenkerke is van augustus 1240, wanneer gesproken wordt over het bedijken van een 'hoek' land aan het einde van het kerspel (kerkdorp) dat lang overstroomd is geweest.<sup>36</sup>

Ook Muller voegt in zijn werk over de kerkelijke indeling Cruyskerke en Erkentrudenkerke samen tot één plaats met kerk in het ambacht Tolloysen.<sup>37</sup> Dit wordt bevestigd door een kaart uit 1609, de enige met een afbeelding van de kerk. Een deel van de Tieselenswaard wordt hier echter gemakshalve ook Cruyskerck genoemd (afb. 2).

Samenvattend mogen we voorzichtig concluderen dat het kerkhof aan de Dubbelsteynlaan, op de noordoever van de Dubbel en ten zuiden van de Graaf, bij Cruyskerck c.q. Erkentrudenkerke gehoord heeft. In de normale omgang zal wellicht vaker van Cruyskerck zijn gesproken dan van het lastiger uit te spreken Erkentrudenkerke. Het is echter ook duidelijk dat de historisch-geografische problematiek van de verdronken Grootte Waard allerm minst een eenvoudige zaak is.

Immers, slechts honderd jaar na de ramp werden bij de reconstructieopgingen al tegenstrijdige verklaringen afgelegd. Op basis van dergelijke bronnen een plaatsbepaling in het huidige landschap verrichten, blijft dus een hachelijke exercitie. Waarmee weer eens is aangetoond hoe moeilijk het is historische en archeologische gegevens naadloos met elkaar te verbinden.

#### **Vervolgonderzoek**

Zoals vermeld werden in de zomer van 1992 zuidelijk van het M.O.K.-veld een

aantal boringen verricht, waarmee de loop van de oude Dubbel nader kon worden getraceerd.<sup>28</sup>

Vervolgens werd in 1994 en 1995 op een stuk grond tussen de Dubbelsteynlaan, Vijverlaan, Eikenlaan en de burgemeester Jaslaan wederom een nieuwbouwproject gerealiseerd, 'het Belaertspark' genaamd. Op deze bouwlokatie, pal westelijk van het M.O.K.-veld, werden boringen verricht en een aantal 'kijkgaten' gegraven. Hieruit werd duidelijk dat ook hier sporen van vóór 1421 aanwezig waren. Door de ROB zijn hier enkele proefsleuven gegraven.<sup>38</sup> Hoewel wel degelijk aanwijzingen voor twaalfde-veertiende eeuwse bewoning werden gevonden, was het resultaat niet voldoende om tot uitgebreide opgravingen over te gaan. Waarschijnlijk is de vindplaats bij de St. Elisabethsvloed van 1421 hier al grotendeels verspoeld. Na het ROB-onderzoek is door de AWN nog aanvullend onderzoek uitgevoerd. Op meer dan 20 plaatsen zijn kleine opgravingsputten en zoeksleuven aangelegd om onder de meer dan 1,5 meter dikke afzettingen van klei en zand te zoeken naar middeleeuwse sporen, en niet zonder succes. Het grootste deel van dit gebied bleek op de verhoogde oeverwal van een binnenbocht van een Dubbel-meander te liggen. Er werd een oeverzone aangetroffen met veel aardewerkafval, maar ook een kade en een kavelsloot met daartussen een knuppelpad op het veen. Een gevonden Romeinse fibula kan een aanwijzing zijn dat ook in de Romeinse tijd de oever van de Dubbel al werd bewoond.

De middeleeuwse nederzetting lag dus aan het water en lijkt op grond van het aardwerk zeker vanaf de twaalfde eeuw te zijn bewoond, al mag een aanvang in de tweede helft van de elfde eeuw niet geheel worden uitgesloten. De nederzetting moet al vóór 1300 zijn verlaten. Opvallend was het hoge percentage Andenneaardewerk (bijna 37%). Uit de vondst van visloodjes en sintels blijkt dat naast landbouw, ook de visse-

rij voor de bewoners van belang was. De vissers zijn waarschijnlijk vertrokken nadat in 1282 een dam in de Maas werd gelegd. De trekvis kon toen de rivier niet ver genoeg meer opzwemen, zodat de bron van inkomsten verloren ging. Nadien zijn nog een aantal booronderzoeken uitgevoerd aan de westzijde van de burgemeester Jaslaan om de loop van de Dubbel verder te traceren.

Verder zijn bij een gemeentelijke baggercampagne in verschillende Dordse waterbodems diverse waarnemingen gedaan. In het aan het M.O.K.-veld grenzende Dubbelsteynpark, werden in 1997 aan diverse slootkanten en vijverbodems sporen van vóór 1421 aangetroffen.<sup>39</sup> Het vondstmateriaal loopt uiteen van fragmenten Paffrath, Elmpt, Langerwehe en Siegburg tot schoenrestanten en bakstenen van verschillende formaten. Verder noemen we een fragment van een zandstenen vijzel (mortier), een tinnen kinderspeelgoed-bordje, een fragment van een tinnen pelgrimsinsigne van een ridder met schild en een zwaard, de resten van een aalkup (een soort fuik)<sup>40</sup>, een pijlpunt en een zestal munten.<sup>41</sup> De aangetroffen sporen in het Dubbelsteynpark zullen eveneens tot het dorp Cruyskerck c.q. Erkentrudenkerke hebben behoord. De begraafplaats met de bijbehorende kapel of kerk zijn reeds door de ROB opgegraven dan wel deels verloren gegaan tijdens de aanleg van de villawijk. De sporen in het Dubbelsteynpark zijn daarentegen nog grotendeels ongeschonden in de bodem aanwezig. Dit park zou daarom als belangrijke archeologische vindplaats beschermd moeten worden!

#### Tot slot

De opgegraven skeletten van de opgraving op het Dubbeldamse M.O.K.-veld liggen op dit moment nog in het ROB laboratorium te Amersfoort voor verder onderzoek. Het zou een goede zaak zijn wanneer alle skeletten van deze voormalige bewoners van de

Grote Waard na afronding van het onderzoek worden herbegraven op de begraafplaats van Dubbeldam. Al dan niet voorzien van een gedenksteen.

Kerkbuurt 16, 3354 XK Papendrecht  
Rijnweide 104, 3451 VK Vleuten

#### Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van "Een verdrongen kerkhof in Dubbeldam", door C. van der Esch, W.A.M. Hessing, F.J. Laarman en J.C. Groeneveld in *Kwartaal & Tekenen*, jaargang 18 1992-4. Gemeentearchief Dordrecht. Hieraan zijn toegevoegd de resultaten van het AWN vervolgonderzoek naar aanleiding van de opgraving op het M.O.K.-veld.
- 2 Deze vondst wordt vermeld in het dagblad *De Dortenaar* van 9 mei 1990. Een proefonderzoek met de edelmanboor één jaar eerder had geen reden gegeven te vermoeden dat een opwerping met begravingen in de ondergrond aanwezig was.
- 3 In dat jaar wordt gesproken over een dam in de Dubbel. Sinds 1318 stond de plaats bekend als Clays Oem Bacht. De naam Dubbeldam duikt pas aan het einde van de veertiende eeuw op. (Teixeira de Mattos 1936, 105-106)
- 4 Fockema Andreae, 1950. Gebleken is echter dat deze datum tenminste veertig jaar te vroeg is gesteld. De feitelijke werken zijn omstreeks 1282 afgerond. Zie hiervoor Hendriks 1977, 415 en noot 63 en 67.
- 5 De negende en tiende eeuwse nederzettingen liggen vooral in het hoger gelegen, oostelijk deel van de Groote Waard: Eethen, Meeuwen, Aalburg, Heesbeen, Andel en Woudrichem. Uit het noordwestelijk deel zijn de twaalfde eeuwse vermeldingen van Dubbelmonde, Almvoets, Strijen en Dordrecht zelf bekend.
- 6 Zie voor een korte samenvatting, ook van de politieke strubbelingen, De Boer, Boone & Hessing 1992, speciaal 169-174 en 247 e.v.
- 7 Zie verder Fokkema Andreae 1950; Taeke Stol 1981; Gottschalk 1971.
- 8 Opgravingen uitgevoerd o.l.v. J.G.N. Renaud; zie o.a. 'Het resultaat van drie jaar opgravingsarbeid', in: *Dordrechtse Courant* 5 augustus 1943; catalogus tentoonstelling 'Huys te Merwede, Een toekomst voor een ruïne, Gemeentearchief Dordrecht 11 t/m 28 mei 1976.
- 9 C. van der Esch 1965.



- 10 Zie Van der Esch 1985 en 1989 en Van der Esch en Hessing 1991, 354-355.
- 11 Halbertsma 1967. Deze vindplaats, het Gat van den Hardenhoek, is nabij de splitsing Maas en Dubbel. Opmerkelijk is dat Van Rheineck in 1940 vrijwel dezelfde plek aanwees voor de ligging van de oude Duble of Thiedradeskerke, aan de bovenloop van de Dubbel in oost Toloyen. Teixeira de Mattos meent dat men in deze buurt Almsvoet moet zoeken, dat op de noordoever van de Maas lag
- 12 Zie daarvoor o.a. Hendriks 1990.
- 13 De Groot 1954, 50-71; Hingman 1885, 35-36; Teixeira de Mattos 1936, 118.
- 14 Archeologische Kroniek van Holland 1994 onder redactie van J.-K.A. Hagers en W.A.M. Hessing
- 15 Zie verder Jaarverslag ROB 1986, 113 e.v.
- 16 Vermoedelijk een zilveren munt van Lodewijk I van Nevers, graaf van Vlaanderen (1322-1346) of van Lodewijk van Crecy. Daarnaast werd blauwgrijs aardewerk, Siegburg aardewerk uit Duitsland en een rand van een koekenpan (roodbakkend aardewerk) aangetroffen.
- 17 Dit stuk gereedschap zat aan een steel van ongeveer een halve meter lengte en werd, in combinatie met een zeis of sikkel, gebruikt bij het maaien. Met de haak worden de halmen naar de sikkel getrokken.
- 18 Zie de eerdere bespreking door L.M. Helmus in Kwartaal & Tekens 1992-1.
- 19 Teixeira de Mattos 1936, 150.
- 20 Zie van Rheineck Leyssius 1940. De schrijver meent dat deze weg deel zou hebben uitgemaakt van een belangrijke Romeinse heerweg. Voor de reconstructie is inv. Nr. 740 uit het archief van de Grafelijkheidsrekenkamer 1446-1812 van belang: Informatie gedaan bij Jan van Barry... omme te soucken die Graeff in den verdroncen waert... (1525-1526). Algemeen Rijksarchief Den Haag. (Jan van Barry was commissaris van de keizer en secretaris van de rekenkamer van het Graafschap Holland).
- 21 Zo'n molensteen is in 1991 in Hank (NB) teruggevonden: Dagblad De Dortenaar 18-10-1991.
- 22 Teixeira de Mattos 1936, 112. Dit punt moet waarschijnlijk toch wat verder oostelijk gezocht worden.
- 23 Het betreft een manuscriptkaart uit 1638, VTH 2188. De splitsing zou dan aan de oostkant van het sportterrein Amstelwijck en het ziekenhuis Refaja in Dordrecht gezocht moeten worden. Deze cartograaf is echter abuis geweest; het punt moet het elfde baken zijn (zie ook Hingmans kaart "de Zuid Hollandsche Waard" uit 1885).
- 24 Kaart van Pieter Sluyter VTH 1895 A en de kaart van Jacob van Deventer VTH 3274 uit het Algemeen Rijksarchief Den Haag. Ook de serie kaarten VTH 1889-2026 geeft de nodige informatie.
- 25 Het Blauwhuis of Blauwe Camer was de benaming voor een later gebouwd huis, volgens Lips oorspronkelijk het versterkte huis van de heren van Dubbeldam.
- 26 Van der Esch 1992, 2-7.
- 27 Op deze plaats is een aantal bewerkte natuurstenen bouwfragmenten gevonden. Mondelinge mededeling C.J.P. Lips 1985. Een oud-bewoner van de boerderij waar de vondsten zijn gedaan bevestigde het verhaal van Lips.
- 28 Teixeira de Mattos 1936, 110-111; Van Dalen 1931, 32 en 35.
- 29 Teixeira de Mattos 1936, 110.
- 30 Van den Bergh 1949, 99-101.
- 31 Ramaer 1899, 108-109.
- 32 Ramaer (1899, 108-109) leidt dit af uit een mededeling van maart 1391 waarin gesproken wordt van "*Wolbrandskercke ten brunen cruce... in teyzelens waert bij Dordrecht*" enz., uit de in leen gegeven visserij in de Dubbel, en nog wat min of meer vage grenstoespelingen. Mogen we "ten bruinen kruis" (naar heden-daags Nederlands eerder een houten kruis, langs de kant van de weg) wel vertalen als Kruiskerk? Erkentruidenkerke plaatst hij overigens als dorp in Tolloyen. Zie verder Teixeira de Mattos 1936, 112-113.
- 33 Teixeira de Mattos 1936, 106, 110, 112-113.
- 34 Teixeira de Mattos 1936, 112-113.
- 35 Van Dalen 1931-1933, 720-721; evenals de (latere) St. Adriaanskerk stond ook deze kapel waarschijnlijk niet op territoriaal gebied.
- 36 Van den Bergh 1866-1873, deel I nr. 376.
- 37 Muller 1921, 237-238.
- 38 Archeologische Kroniek van Holland 1994, onder red. van J.-K.A. Hagers en W.A.M. Hessing.
- 39 C. van der Esch in Archeologische Kroniek van Holland 1997, pag. 382 onder redactie van R.M. van Heeringen en M. Meffert.
- 40 Doordat de fuik in de slootkant werd gevonden bestaat het vermoeden, dat de waterpartijen in het Dubbelsteypark

- (deels) bestaan uit overgebleven sloten en kreken van vóór 1421.
- 41 Een dubbele mijt uit Born van Jan van Salm (1398 – 1400), 1/8 groot Holland van Willem VI em 1405 (1407-1417) beide gedetermineerd door B.J. van der Veen (KPN Leiden), mijt van de zuidelijke Nederlanden (± 1350), double tournois van Philips IV van Frankrijk (1285 – 1314), Vermoedelijk een zilveren muntje van Lodewijk I van Nevers, graaf van Vlaanderen (1322-1346) of van Lodewijk van Crecy en een rekenpenning (dertiende of veertiende eeuw).

### Literatuur

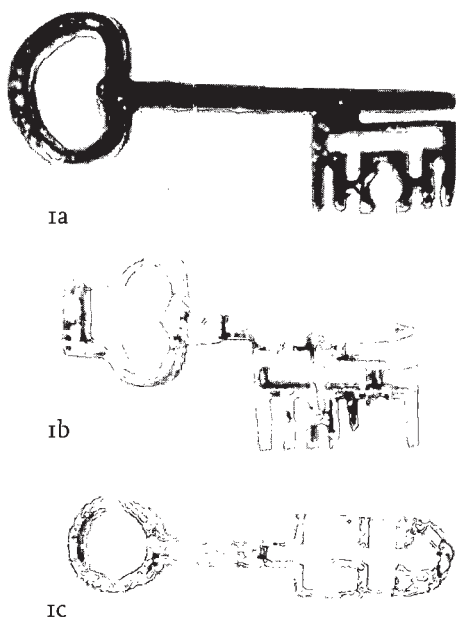
- Bergh, L.Ph.C. van den, 1866-1773: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, Amsterdam, deel I nr. 376.
- Bergh, L.Ph.C. van den, 1949: *Handboek der Middelnederlandse Geographie*, 3e druk, 's-Gravenhage.
- Dalen, J.L. van, 1931-1933: *Geschiedenis van Dordrecht*, Dordrecht.
- Esch, C. van der, 1965: Romeinse en middeleeuwse vondsten in de Sliedrechtse Biesbosch, in *Westerheem* XIV, 158-162.
- Esch, C. van der, 1985: Houweningen onder de loep, vondsten van een voormalig dorp in de polder Ruijgten bezuiden den Peereboom, in: *Westerheem* XXXIV-6, 245-258.
- Esch, C. van der, 1989: De Sliedrechtse Biesbosch vijf jaar grondig bekeken, in *Grondig Bekeken* 4, nr. 7, 8-16.
- Esch, C. van der, 1992: De bedding van de Dubbel opgespoord, boringen langs en in de buurt van de Dubbelsteynlaan, in *Grondig Bekeken* 1992, nr. 3.
- Esch, C. van der en T. Koorevaar, Vissers aan de Dubbel, Opgravingen in het Burg. Beelaertspark in Dubbeldam, *Grondig Bekeken*, 1995, nr 3.
- Fockema Andreae, S.J., 1950: De Grote of Zuidhollandse Waard; *Studiën over waterschaps-geschiedenis*, deel 3, Leiden.
- Gottschalk, E. 1971: De St. Elisabethsvloed, in *Spiegel Historial* 6, nr. 12, 668-675.
- Groot, A.G. de, 1954: Het verdronken dorp Weede, in: *Zuid-Hollandse Studien* IV, 50-71.
- Halbertsma, H., 1967: Werkendam, in: *Nieuwsbulletin Kon. Ned. Oudheidkundige Bond*, afl. 4 april, '44.
- Helmus, L.M., 1992: De Elisabethsvloed en het altaar van de Wioldrechtenaren in de Grote Kerk te Dordrecht, in: *Kwartaal & Tekenen* 18-1, 1-9.
- Hendriks, P.A., 1977: De zorg voor de dijken in het baljuwschap Zuid Holland en in de grensgebieden ten oosten daarvan tot het einde van de 13e eeuw, in *KNAG, Geografisch Tijdschrift* XI-5.
- Hendriks, J.P.C.A., 1990: *Archeologie en bewoningsgeschiedenis van het land van Heusden en Altena*, Almkerk.
- Hessing, W.A.M., 1991: De archeologische Kroniek van Holland over 1990, deel II: Zuid-Holland, in: *Holland* 23-6.
- Hingman, J.H., 1885: *De Maas en de dijken van den Zuid-Hollandschen Waard* in 1421, 's-Gravenhage.
- Jaarverslag van de ROB 1986, 113 e.v.
- Lips, C.J.P., 1974: *Dordrecht, Stad in de ruimte*, Den Haag.
- Muller, S., 1921: *De kerkelijke indeling omstreks 1515*, tekst I: het Bisdom Utrecht, in: De Geschiedkundige atlas van Nederland, 237-238.
- Ramaer, J.C., 1899: Geographische geschiedenis van Holland bezuiden den Lek en de Nieuwe Maas in de middeleeuwen, in: *Verhandelingen van de KNAW*, afd. Letterkunde, nieuwe reeks II-3.
- Renting, G., 1990: Erkentrudenkerke gevonden? Middeleeuwse begraafplaats in Dubbeldam blootgelegd, in: *Kwartaal & Tekenen* 16-2, 15-17.
- Rheineck Leyssius, H.J.L.Th. van, 1940: De Zuid-Hollandsche eilanden in den Romeinschen tijd en de Zuidelijke route van de Peutinger kaart, *Rotterdams Jaarboekje*, 92-104.
- Stol, T., 1981: Opkomst en ondergang van de Groote Waard in *Holland* 13-3/4, 129-145.
- Teixeira de Mattos, L.F., 1936: *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland deel IX, afd. VI: Het Eiland van Dordrecht en de in Zuid-Holland gelegen landen van den Biesbosch*, 's-Gravenhage.
- Visscher, H.A., 1986: *Het eiland van Dordrecht*, Dordrecht.

# De raadsels van de Berckepoort te Dordrecht

An Osseweijer-van Bueren

Van oktober 1989 tot maart 1990 werd door de Dordtse werkgroep een onderzoek uitgevoerd in de kelders van het gebouwencomplex Nieuwstraat 12/22, bekend onder de naam Berckepoort. Het huis is één van de oudste gebouwen van Dordrecht en heeft een rijke geschiedenis. In 1572 logeerde hier de Hertog van Alva. Een jaar later was Willem van Oranje er te gast. Zijn vrouw Charlotte de Bourbon beviel hier van hun eerste dochter Louise Juliana.

Afb. 1. Kamsleutel met niervormig oog (a), kamsleutel met recht oogeinde (b), hef-, schuif- of steeksleutel (c). Foto's F. Bakker.



De aanleiding van dit archeologisch onderzoek was het plan van de gemeente om bij de restauratie/verbouwing het vloerniveau in de kelders te verlagen. Onder leiding van Ir. M. Tillema van het Monumenten Adviesbureau te Delft werden sleuven gegraven. Daarbij werd een grote beerkelder ontdekt. Gezien de datering van het vondstmateriaal (dertiende - achttiende eeuw) moet de beerput regelmatig geleegd zijn. Naast het gebruikelijke aar-

Afb. 2. Perkament-snipper. Tekening T. Koorevaar. Schaal 1 : 2.

dewerk/steengoed, glas, pijpenkoppen en -stelen werden gevonden:

## a. sleutels

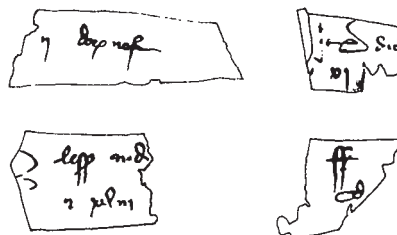
Er werden veertien gave (of bijna gave) sleutels gevonden. De kamsleutel met het niervormig oog is de oudste en dateert ongeveer uit de 13e eeuw (afb. 1a). De kamsleutel met de rechte bovenkant aan het oog moet gedateerd worden in de 14e eeuw (afb. 1b). De hef-, schuif- of steeksleutel is uit de vijftiende-zestiende eeuw (afb. 1c).

## b. snippers perkament

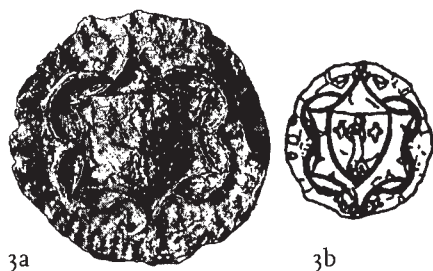
Meer dan honderd snippers perkament kwamen te voorschijn. De snippers of strookjes varieerden in breedte van enkele mm. tot circa 26 mm en de lengte varieerde van enkele mm tot circa 60 mm. Eén fragment met een breedte van 45 en 90 mm lengte lijkt gevouwen te zijn geweest. Er zijn 36 stukjes gevonden met losse letters of onleesbare tekstfragmenten. Daarin zijn vier of vijf verschillende handschriften herkenbaar. Te oordelen naar de wijze van schrijven is de tekst veertiende-vijftiende eeuws. Opvallend is dat de meeste strookjes in de lengte zijn afgesneden terwijl de zijanten lijken te zijn afgescheurd (afb. 2).

## c. waszegels

Deze platte, ronde grijs-zwarte schijfjes met slechts een doorsnede van 1,5 tot 2 cm werden eerst niet herkend. Pas bij het zeven werden zij opge-



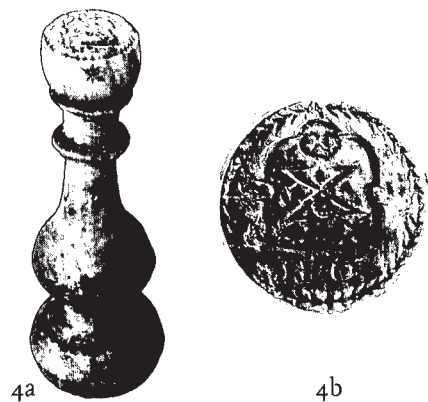




merkt. Groot was het enthousiasme toen op één zo'n schijfje een afbeelding werd waargenomen. Het bleek een 'waszegel' te zijn. Op zeven stuks stond een afbeelding. Eén zegel werd door een medewerker van het Dordts Gemeente-archief herkend als het zegel van Henric van Dinslake Vredrixz, schepen te Dordrecht tussen 1374 en 1375 (afb. 3). Om deze zegels te maken werd bijenwas gebruikt. De zegels zijn zeer kwetsbaar.

*d. een houten stempel*

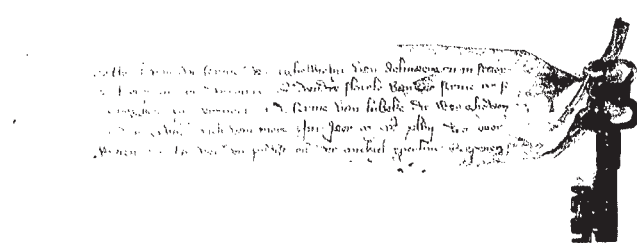
Het bijzondere aan dit stempel is dat de afbeelding in het hout is gesneden en niet zoals gebruikelijk in metaal graveerd (afb. 4a en b).



De sleutels (a) en de perkamentsnippers (b) zouden bij elkaar kunnen horen. In 'De Nederlandse Hanzesteden' van W. Jappe Alberts staat een foto (afb. 5) van een sleutel met een perkamenten label. Deze is van de koffer der Oosterlingen, dat wil zeggen de kooplieden van de Duitse Hanze te Brugge, gedateerd 28 mei 1347.

De perkamentsnippers (b) en de waszegels (c) zouden ook bij elkaar kunnen horen. Dokumenten werden voorzien van zegels om de echtheid te waarborgen. De waszegel kan gebruikt zijn onder aan een oorkonde. Aan de onderzijde werd vanaf de zijkant een strook (staart) ingeknipt. Aan die smal toelopende 'staart' werd het zegel bevestigd (afb. 6). Sommige stroken zijn aan het einde zo smal dat zij overeenkomen met de afdruk aan de achterzijde van de waszegels. Eén van de mogelijkheden is dat men het perkament wilde hergebruiken. De strook met het zegel werd er afgescheurd en verdween in de beerkelder.

Afb. 3. Waszegel (a) van een veertiende eeuwse Dordtse schepen en een tekening (b) van het zegel. Foto: A. Molendijk. Tekening: A. Bouw. Schaal 1 : 1.



Afb. 5. Sleutel van de koffer der oosterlingen.

Wat het stempeltje (d) betreft vragen we ons af of dit voor de waszegels is gebruikt.

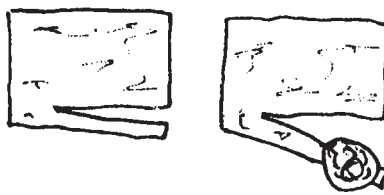
Graag zie ik uw reactie tegemoet!

Lindelaan 79  
3319 XJ Dordrecht

Afb. 4. Het houten stempel (a), het stempelvlak (b) en een detailtekening van het stempel (c). Foto's A. Molendijk.

**Literatuur**

Lugtenburg, C., 1991. De sleutels uit de Berckepoort, *Westerheem* 41.  
Lugtenburg, C en T. Koorevaar, 1993. Snippers perkament, *Grondig Bekeken* 1993, no. 4.  
Lugtenburg, C., 1991. Waszegels, *Grondig Bekeken* 1991, no. 3.



Afb. 6. Bevestiging afhangend zegel.

# De gevonden bulla

An Osseweijer-van Bueren

In de periode van 1982 tot 1985 vond op het 'Buytinckterrein' aan de Visstraat/Voorstraat te Dordrecht een archeologisch onderzoek plaats naar het Minderbroedersklooster, dat daar vermoedelijk omstreeks 1250 is gesticht. Hier werd door een detector-amateur-archeoloog een bulla (pauselijk zegel) gevonden. De vondst werd gemeld aan de Heer Sarfatij, die daar de opgraving leidde. Deze was niet geïnteresseerd in de vondst. Na jaren kwam de vinder met het voorwerp naar de werkruimte van de AWN.

De loden briefzegel (bulla) was afkomstig van Paus Alexander IV, die pontificeerde van 1254-1261. Er moet dus in die tijd een pauselijke boodschap uit het Vaticaan voor Dordrecht zijn vervaardigd.

Aan de voorzijde zijn twee hoofden afgebeeld die de apostelen Paulus en Petrus voorstellen. Daarboven staat SPASPE, de afkorting van Sanctus Paulus Sanctus PETrus; aan de keerzij-

de staat 'Alexander' PP IIII. PP staat voor Papa Patria.

Bij een boodschap van het Vaticaan denkt men aan gunsten en aflaten bijvoorbeeld ten behoeve van een relikwie. Het oorkondeboek van Dordrecht schijnt pas na 1457 te beginnen. Wel moet er een oorkondenboek van Holland en Zeeland zijn waarin Dordrecht in de dertiende eeuw voorkomt. Wie weet brengt dat aan het licht wat Alexander IV Dordrecht mede te delen had.

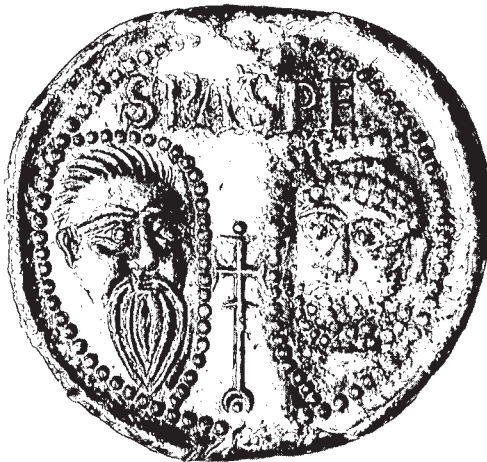
Met dank aan de medewerkers van het Catharijne Convent te Utrecht.

Lindelaan 79  
3319 XJ Dordrecht

Afb 1. Voor (a)- en achterzijde (b) van het pauselijk briefzegel. Foto's: Gemeentearchief Dordrecht.

## Literatuur

Kühner, H., 1962. *Geschiedenis der pausen*, Utrecht/Antwerpen. *The coinhunter Magazine*, 1993, nr. 45.



a.



b.